

Oorsprong en vroege ontwikkeling van stadsrekeningen in de Nederlanden

R. van Schaik °

Inleiding

De officiële presentatie van het tweede deel van *De rekeningen van de stad Brugge*, waarin de stedelijke financiële boekhouding van de jaren 1302-1306 is vervat, vormt een goede aanleiding om enige kanttekeningen te maken bij het fenomeen stadsrekeningen als zodanig, en dan met name bij hun vroegste fase als vorm van financiële administratie¹. Het ligt in mijn bedoeling vergelijkenderwijs enkele meer algemene problemen te bespreken naar aanleiding van de oudst overgeleverde rekeningen van steden uit de Nederlanden. Uiteraard zal daarbij gebruik worden gemaakt van de door dr. Wyffels bezorgde tweedelige editie van de stadsrekeningen van Brugge, maar ook van enkele recent verschenen tekstuittgaven van of studies over middeleeuwse rekeningen van andere steden, zoals onder andere Dordrecht, Deventer en Geldern. Ook zal op grond van eigen archiefonderzoek informatie over rekeningen van een aantal andere, meest Noord- en Oostnederlandse steden worden benut. Het is niet nodig in dit kader het grote belang van stadsrekeningen voor het historisch onderzoek naar allerlei aspecten van de samenleving te onderstrepen. Die betekenis is reeds eerder uitvoerig en overtuigend aangetoond en wordt algemeen erkend².

De problemen die in dit kader zullen worden behandeld, betreffen vooreerst de periode waarin het min of meer gebruikelijk wordt in schriftelijke vorm het financiële wel en wee van een stedelijke over-

° Dr. R.W.M. van Schaik is universitair docent bij de vakgroep Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen. Adres: Postbus 716, NL - 9700 AS Groningen.

1 Bewerke en geannoteerde versie van de lezing op 29 februari 1996 te Brugge gehouden bij gelegenheid van de officiële presentatie van C. Wyffels m.m.v. A. Vandewalle ed., *De rekeningen van de stad Brugge (1280-1319). II (1302-1319). 1e stuk (1302-1306)*. Brussel, 1995.

2 In dit verband zij verwezen naar W.J. Alberts, 'Mittelalterliche Stadtrechnungen als Geschichtsquellen'. In : *Rheinische Vierteljahrsblätter* 23, 1958, pp. 75-96 en W. Prevenier, 'Stads- en kasserekeningen als bronnen voor lokale geschiedenis'. In : *Appeltjes van het Meetjesland* 10, 1959, pp. 55-85. Voor de meer algemene problemen van het stedelijke rekeningwezen zij verwezen naar het hoofdstuk 'Die städtische Finanzen: Haushalts- und Rechnungswesen' in het encyclopedische werk van E. Isenmann, *Die deutsche Stadt im Spätmittelalter 1250-1500. Stadtgestalt, Recht, Stadtregiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft*. Stuttgart, 1988, pp. 170-181, vooral 179-181 (Finanzverwaltung und Rechnungswesen).

heid vast te leggen. Daarnaast gaat het mij om de materiële vorm waarin de boekhouding is vastgelegd, de taal die in de rekeningen wordt gebezigd en de veranderingen die daarin optreden. Dan kom ik als vanzelf op de problematiek betreffende de actoren in het proces van administreren. Wie houden de boeken bij en waarom doen zij dat? Wie hebben er belang bij te zien of er goed boekgehouden wordt? In hoeveel exemplaren werden rekeningen opgemaakt en ten behoeve van wie?

Waar sprake is van geregelde, periodiek toevallende inkomsten om uitgaven te bekostigen zal de noodzaak zich voordoen hiervan ook periodiek verslag te doen en deze te verantwoorden: ze vormen de basis voor een geregelde financiële verantwoording, die aanvankelijk nog mondeling of nog weinig gestructureerd voor eigen gebruik schriftelijk wordt afgelegd, maar juist om die reden veelal niet voor het nageslacht bewaard is. Vanaf het moment dat schaalgrootte, complexiteit en externe verantwoording daartoe noodzaken, ontstaat een meer geregelde schriftelijke financiële verslaglegging. In essentie is het dus een consequentie van institutionele, administratieve en economische groei en is het een zich pragmatisch ontwikkelend verschijnsel. In die zin werpt het onderzoek naar de vroegste vormen van administratie ook een licht op het stadium van economische en institutionele ontwikkeling van stedelijke agglomeraties. Periodiek opgestelde financiële overzichten zijn derhalve de resultante van een institutionaliseringsproces, met andere woorden de uitkomst van een ontwikkeling van gespecialiseerde instellingen, die er in toenemende mate behoefte aan hebben hun administratie op enigerlei geordende wijze *schriftelijk* vorm te geven ten einde hun handelingen intern en zo nodig extern te kunnen verantwoorden en zelf op basis daarvan voor de nabije toekomst enige mate van beleid te ontwikkelen. Dit betekent dat aan deze schriftelijke vormgeving altijd een mondelinge vóórfase voorafgaat. Fundamenteel moet daarom een onderscheid worden gemaakt tussen het ontstaan van het financieuzen op enig niveau en het moment waarop de noodzaak tot systematische boekhouding, administratie en externe verantwoording zich voordoet.

1. Schriftelijke administratievormen

Een geregelde schriftelijke administratie komt verspreid over een groot deel van Europa op tijdens de dertiende eeuw, maar niet overal tegelijkertijd: waar het proces van institutionalisering het eerst optreedt en het snelst voortschrijdt, zal in het algemeen ook de

vroegste schriftelijke neerslag van het rekenen terug te vinden zijn. Dat geschiedt in die gebieden waarin economische groei zich het eerst en sterkst manifesteert, zoals in de Italiaanse stadstaten, Zuidoost-Engeland, Noord-Frankrijk met aansluitend Vlaanderen en Brabant, de Noordduitse Hanzesteden en Zuidwest-Duitsland en het aangrenzende oostelijke deel van Frankrijk. Dat geldt dus ook voor Engeland, waar de niet-financiële boekhouding van gerechtelijke handelingen zelfs al omstreeks 1200 begint en in wezen voortbouwt op een traditie van verschriftelijking die reeds onder de Anglo-Normandische koningen vaste vorm had gekregen. Als vanzelf heeft de verschriftelijking er een soort olievlekwerking gekend op andere sectoren van de samenleving buiten die van de centrale overheid. Zo zijn de zogenaamde *pipe rolls* van de bisschoppen van Winchester, die in 1208 aanvangen, de oudste in serie geschreven domeinrekeningen. Omvangrijk wordt dit type van rekeningen echter pas circa 1260. Dit is evenzeer vast te stellen voor de oudste rekeningen van steden in Engeland, zoals die van Shrewsbury, die vanaf 1256 zijn bewaard gebleven. Dergelijke vroege stedelijke rekeningen worden veelal voorafgegaan door de eerste registraties van leden van kooplieden- of ambachtsgilden en van stedelijke costuimen³. Het gaat daarbij om bronnen die typisch thuishoren bij de stad als een nog betrekkelijk jong, in ontwikkeling verkerend fenomeen en als een instelling met van het platteland afwijkende rechtsregels en een evenzeer afwijkende sociale orde. In Engeland ook weer gaan in de stadsarchieven *guild rolls*, zoals die van Leicester (sedert 1196) en opnieuw Shrewsbury (vanaf 1209) in tijd gezien vooraf aan stadsrekeningen. Ze zijn veelal opgesteld naar het voorbeeld van de koninklijke kanselarij of van de Exchequer, de centrale Rekenkamer, instanties die gezien de vroege centralisatietendenzen in Engeland een betrekkelijk unieke uitstraling hebben gekend⁴.

Hierop aansluitend releveer ik graag het voorbeeld van Deventer, waar in wezen een identieke ontwikkeling te ontwaren is. Hoewel de oudste bewaarde rekening van deze Hanzestad uit 1337 dateert - veel later dus dan die in verschillende Engelse, Noordfranse of Vlaamse steden -, wordt ook zij voorafgegaan door een zogenaamde koopmansgilderol. Dit document opent met een uit 1249 daterend reglement van het Deventer koopliedengilde, dat na de oprichting van gewantsnijders- of lakenkopersgilde in 1282 feitelijk daarin opgegaan is, en bevat verder een lange lijst met de namen van de sinds

3 M.T. Clanchy, *From Memory to Written Record. England 1066-1307*. Oxford, 1993², pp. 92-96.

4 Clanchy, *From Memory*, p. 141.

1249 tot aan 1387 toetredenen gildeleden. In totaal omvat deze rol vijftien vellen en is ruim 6 meter lang⁵. Ook elders vormen dergelijke optekeningen betreffende koopliedenorganisaties veelal de vroegste specimina van stedelijke administratie. Gewezen zij op bijvoorbeeld Valenciennes, Sint-Omaars en Keulen, waar statuten en ledenlijsten reeds uit de tweede helft van de twaalfde eeuw dateren, en Groningen, waar de statuten van het in de twaalfde eeuw opgerichte koopliedengilde uit het begin van de dertiende eeuw stammen, ook al zijn deze helaas slechts uit een zestiende-eeuws handschrift bekend⁶. Interessant daarbij is het nu alvast op te merken dat veel van dergelijke documenten uit deze vroege periode van verschriftelijking in rolvorm werden vastgelegd. Ik kom hierop nog terug in het verloop van deze bijdrage. Trouwens: stedelijke rechts- of ordonnantieboeken, de zogeheten *stadboeken* of *keurboeken*, behoren vaak tot de oudste stedelijke vormen van administratie en kunnen reeds uit de dertiende eeuw dateren. Het vroegste Duitse voorbeeld is dat van Lübeck met bepalingen uit de jaren 1227-1284, maar helaas is dat verloren gegaan. Andere voorbeelden zijn de stadboeken van de Noordduitse steden Rostock (1258-1323), Stralsund (1270-1310), Kiel (1264-1289) en Greifswald (1291)⁷.

Laat ik terugkeren naar mijn oorspronkelijke punt: voordat er sprake is van een schriftelijk vastleggen van een stedelijke financiële administratie, is er veelal reeds een anderssoortige administratie. Als er wordt overgegaan tot schriftelijke verantwoording, dan komt die niet zomaar uit de lucht vallen. Vooreerst dient nog duidelijk onderlijnd te worden dat de oudst overgeleverde stadsrekening lang niet altijd, beter gezegd zelden de eerste stadsrekening is. De oudst bekende, complete rekening van Brugge uit 1281/82 is hiervan een voorbeeld. Dit stelt dus de vraag naar de ouderdom van het fenomeen en het waarom ervan.

5 De oudste stadsrekeningen van Deventer (1337-1393), daar cameraarsrekeningen genoemd, werden reeds omstreeks de eeuwwende uitgegeven door J.I. Van Doorninck, J. De Hullu en J. Acquoy ed., *De cameraarsrekeningen van Deventer*. 7 dln., Deventer, 1888-1914. Sedertdien zijn de rekeningen tot 1440 in een voorbeeldige uitgave bezorgd door G.M. De Meyer, *De stadsrekeningen van Deventer (1394-1440)*. 6 dln., Groningen/Utrecht, 1968-1984. De hier besproken koopmansgildrol is beschikbaar in een uitvoerig ingeleide editie van H.R. Van Ommeren, *De koopmansgildrol van Deventer 1249-1387*. 's-Gravenhage, 1978; zie over de omvorming van koopliedengilde naar lakenkopersgilde pp. 28-29, 41.

6 Van Ommeren, *Koopmansgildrol*, pp. 30-32.

7 Vgl. het hoofdstuk 'Das Schrifttum' in Isenmann, *Die deutsche Stadt*, pp. 166-170. Overigens moet helaas geconstateerd worden dat in de welbekende serie "Typologie des sources du Moyen Âge occidental" (Turnhout, 1972-) tot op dit moment geen deeltjes zijn verschenen over stadsrekeningen, gildeboeken of stedelijke keurboeken.

2. Ouderdom van stadsrekeningen

In Brugge wordt er in 1280 gewaagd van het bestaan van een overeenkomst tussen de magistraat en de *meente*, volgens dewelke die *meente* een kopie van de rekening moest ontvangen. Op 10 juli 1279 had de koning van Frankrijk de graaf van Vlaanderen opgedragen de Vlaamse stadsbesturen te verplichten hun rekeningen aan de graaf en aan vertegenwoordigers van de stadsbevolking voor te leggen. Voorheen rekenden de schepenen klaarblijkelijk onder elkaar, *in secreto* zoals dat werd genoemd⁸. Deze opdracht tot publieke verantwoording mag ons echter niet weerhouden de veronderstelling te uiten dat er al langere tijd in Brugge schriftelijke rekeningen zullen zijn opgesteld; ze behoeften echter nog niet officieel en openbaar verantwoord te worden. Reeds veel eerder plachten immers minder belangrijke steden, zoals Atrecht (in elk geval vanaf 1241) en Calais (sedert 1268), uitgewerkte rekeningen op te stellen. Er zijn trouwens uit Ieper voor de jaren 1267-1290 rekeningen bekend die klaarblijkelijk voor eigen, intern gebruik waren opgesteld. Overigens blijft Brugge met zijn eerste complete rekening uit 1281/82, voorzien van een ordentelijke balans van inkomsten en uitgaven, vooroplopen. Gent kan uitsluitend op een kort overzicht van inkomsten over de maanden september tot en met half november van het jaar 1280 bogen en kent geen oudere financiële documenten van deze aard. Bergen (Mons) volgt het Brugse 'voorbeeld' pas in 1289, Douai in 1295 en Ieper in 1297. De rekening van 1281/82, die overigens als zodanig niet gedateerd is, maar op grond van daarin opgenomen posten wel dateerbaar, is voor Brugge evenwel het oudst bewaard gebleven specimen¹⁰.

- 8 C. Wyffels m.m.v. J. De Smet ed., *De rekeningen van de stad Brugge (1280-1319). I (1280-1302). 1e stuk*. Brussel, 1965, p. xiii. Deze interne, 'geheime' boekhouding werd ook voor Gent geconstateerd (H. Van Werveke, *De Gentsche stadsfinanciën in de middeleeuwen*. Brussel, 1934, p. 62). Zie voorts W. Prevenier, 'Quelques aspects des comptes communaux en Flandre au Moyen âge'. In: *Finances et comptabilité urbaines du XIIIe au XVIe siècle. Financiën en boekhouding der steden van de XIIIe tot de XVIe eeuw. Internationaal colloquium Blankenberge 6-9-IX-1962. Handelingen*. Brussel, 1964, pp. 111-145, aldaar 118-119.
- 9 Zo concludeerde recent nog C. Becker, 'Beiträge zur kommunalen Buchführung und Rechnungslegung'. In: H. Keller en T. Behrmann ed., *Kommunales Schriftgut in Oberitalien. Formen, Funktionen, Überlieferung*. Münstersche Mittelalter-Schriften 68. München, 1995, pp. 117-148, aldaar 143 in een paragraaf die gewijd is aan het vroege rekeningwezen in steden ten noorden van de Alpen (141-147).
- 10 Prevenier, 'Quelques aspects', p. 119-120 en Wyffels, *Rekeningen Brugge*, 1/1, p. x en xiii. Volledigheidshalve moet worden aangetekend dat aan de vroegste, complete rekening van 1281/82 nog een fragment van een kladrekening van uitgaven over het tijdvak circa 13 december 1280 tot 10 maart 1281 voorafgaat. Er zijn in de rekening van 1281/82 ook aanwijzingen dat er een rekening over 1280/81 moet heb-

Anders ligt de situatie ten aanzien van Dordrecht. De oudste rekeningen van Dordrecht vormen een interessant cluster. Burgers en Dijkhof zijn recentelijk tot de bevinding gekomen dat deze rekeningen niet alleen de oudst bewaarde, maar hoogstwaarschijnlijk daadwerkelijk de oudste vervaardigde zijn¹¹. Uit de politieke constellatie van het begin der jaren tachtig leiden zij af, dat 1283 het begin moet zijn geweest van een geregelde financiële boekhouding. De redenen daarvoor achten zij gelegen in de innovatieve kenmerken van de rekeningen, de structuur en redactie ervan en de ernstige financiële problemen waarvoor het stadsbestuur zich toen gesteld zag. Daarbij moet nadrukkelijk onderkend worden dat Dordrecht niet zo maar een Hollandse stad is. Dordrecht heeft zich van de Hollandse steden het vroegst en het sterkst ontwikkeld als handelsmetropool, als knooppunt van de verkeersroutes tussen Vlaanderen en de Noordduitse Hanzesteden enerzijds en tussen Engeland en het Rijnland met Keulen als centrum anderzijds. Deze ontwikkeling is archeologisch al in de tweede helft van de twaalfde eeuw aantoonbaar, maar de grote expansie valt in de dertiende eeuw te situeren. Aanvankelijk stelde die ontwikkeling op particuliere initiatieven, vanaf circa 1270 op door de stedelijke overheid geëntameerde activiteiten. Tekenen daarvan zijn bij voorbeeld de omgrachting met grafelijke toestemming in 1271, de bouw van een vleeshal en schepenkamer, de oprichting van een schandpaal en de bouw van bruggen in de jaren tachtig. Dordrecht kende al in de dertiende eeuw zeer intensieve financiële contacten met vooral Brugse poorters, zulks vanwege financiële schulden van de Hollandse graven. Dordrecht had ook het merendeel van zijn privileges te danken aan de eigen sterke economische positie, die het in staat stelde dergelijke voorrechten in feite af te dwingen. Op financieel-technisch gebied liep Dordrecht op het einde van de dertiende eeuw ver voorop vergeleken bij andere Hollandse steden: verkoop van lijfrenten aan poorters van Brugge was een financieringsmethode die toen in Holland nog nauwelijks werd toegepast. De organisatie van het stadsbestuur, de verdeling van de functies, de personele mutaties en de klaarblijkelijke machtsstrijd binnen de stedelijke elite in de jaren tachtig, de introductie van een stadsklerk (de voorloper van de latere stadspen-

ben bestaan (Wyffels, *Rekeningen Brugge*, I/1, p. xii), maar het is zeer wel mogelijk dat deze de neerslag van interne verantwoording heeft gevormd. Overigens zijn alle tot 1302 overgeleverde rekeningen niet of onvolledig gedateerd. Met ingang van die van 1302, afgelegd op 5 februari 1303, evenwel wordt het boekjaar in het hoofd van de rekening nauwkeurig aangegeven (Wyffels, *Rekeningen Brugge*, II/1, p. 11).

11 J.W.J. Burgers en E.C. Dijkhof ed., *De oudste stadsrekeningen van Dordrecht (1283-1287)*. Hilversum, 1995, p. xvi-xxx.

sionaris) en de voorkeur voor het Nederlands als schrijftaal zijn voor Burgers en Dijkhof aanleiding te veronderstellen dat dit alles de grondslag voor de eerste stadsrekeningen moet hebben gevormd¹². Wat Deventer betreft hebben De Meyer en Van den Elzen het vermoeden geuit, dat de aanleiding tot het opstellen van stadsrekeningen, waarvan de oudst bewaarde uit 1337 dateert, gezocht zou moeten worden in de wederopbouw van de stad na de grote stadsbrand van 1334. De enorme financiële uitgaven voor de reconstructie zouden hebben geleid tot de wens een inzichtelijke controle over de stadsfinanciën te realiseren. De rekening van 1337, waarin zij nog een betrekkelijk primitief stadium menen te herkennen, of een verloren gegane, van kort daarvoor zou dan de eerste zijn geweest¹³. De parallel met de Brugse belfortbrand van 15 augustus 1280, waarbij het tot dan toe aangelegde stadsarchief volledig in vlammen opging, lijkt zich dan op te dringen. Ook hierop moesten grote bouwinvesteringen volgen. Maar indien we uitgaan van de terechte veronderstelling van Wyffels dat er te Brugge al vóór 1281 rekeningen moeten zijn geweest, hoeft die parallel helemaal niet op te gaan en kan ook in Deventer de ouderdom van het rekeningwezen best wel verder terugreiken. In zijn recente Münsterse dissertatie verwerpt Reinhold Schneider het vermoeden van De Meyer en Van den Elzen en huldigt op grond van geconstateerde veranderingen in organisatie en samenstelling van het stadsbestuur tijdens de periode 1315-1320 de opvatting dat de Deventer stadsrekeningen zeer wel reeds in de jaren twintig hun oorsprong kunnen vinden¹⁴. Naar zijn mening vertegenwoordigen de rekeningen uit de jaren dertig al een te ontwikkeld stadium om te kunnen stellen, dat ze pas toen voor het eerst werden opgesteld. Hun interne structuur doet reeds enige ervaring en traditie in het boekhouden veronderstellen. Hij zoekt het dan ook liever in organisatie en samenstelling van het stadsbestuur, waarin tus-

12 Conclusie van Burgers en Dijkhof, *Oudste stadsrekeningen Dordrecht*, p. xxviii. Zij stelden vast dat in de periode 1277-1291 nog maar 20% van de ambtelijke stukken in het Latijn werd geschreven en dat na 1292 Latijn nog maar uitzonderlijk werd gebruikt (p. xxx).

13 G.M. De Meyer en E.F.W. Van den Elzen, *De verstening van Deventer. Huizen en mensen in de 14de eeuw*. Groningen, 1982, p. 3-4.

14 R. Schneider, *Deventer zwischen dem Stift Utrecht und dem Herzogtum Geldern vom 13. bis zum späten 14. Jahrhundert. Möglichkeiten und Grenzen städtischer Außenpolitik im Kräftespiel zweier Territorien*. Niederlande-Studien 12. Münster, 1994, pp. 23-34. Op de machtstrijd tussen stadsbestuur en *meente* is dezelfde auteur recentelijk nader ingegaan in zijn "'Do die Ghemyente op den raet hues hadde gheweest'". Deventer Oligarchie und Kontrollfunktionen der "communitas" im 14. Jahrhundert'. In: E. Widder, M. Mersowsky en P. Johanek ed., *Vestigia Monasteriensia. Westfalen - Rheinland - Niederlande*. Studien zur Regionalgeschichte 5. Bielefeld, 1995, pp. 13-28.

sen 1315 en 1320 leden van het oude patriciaat, bestaande uit leden van het rijke koopliedengilde, wier leden wij uit de al genoemde koopmansgilderol kennen, uit hun machtspositie worden verdrongen. Hier zien we een parallel met Dordrecht, zij het ongeveer dertig jaar later. Deze parallel is ook elders, in Duitsland en in sommige Italiaanse stadstaten, aanwijsbaar, waar *meentes* of ambachtsgilden probeerden greep te krijgen op het stedelijk bestuur¹⁵. De Deventer stadsrekeningen zouden, als we Schneiders opvatting volgen, derhalve in de jaren twintig hun oorsprong vinden.

In andere Hollandse en Oostnederlandse steden is van een dergelijke rol van de burgerij in de stedelijke financiële procedure opmerkelijkerwijze eerst veel later sprake. In Zutphen bij voorbeeld wordt in 1412 voor het eerst melding gemaakt van gedeputeerden van de burgerij die tegenwoordig zijn bij de afhoring van de stadsrekeningen. Nog in 1446 was de politieke invloed van ambachtsgilden er zeer omstreden en pas in 1494 werd in een formeel toezicht door een college van zestien gemeenslieden voorzien¹⁶. Wat Burgers en Dijkhof voor Dordrecht al op het eind van de dertiende eeuw menen te mogen constateren, lijkt zich in Zutphen dus pas in de vijftiende eeuw te manifesteren, ofschoon niet mag worden uitgesloten dat de wortels hiervan ook al tot in de veertiende eeuw terugreiken. In Nijmegen waren het de zes meesters van het Sinter-Claesgilde die in elk geval vanaf 1425 bij het toezicht op het financieel beleid waren betrokken. In oorsprong is dit gilde waarschijnlijk een koopliedengilde geweest, maar in de vijftiende eeuw ontwikkelde het zich tot een politiek lichaam van de belangrijkste ambachtsgilden¹⁷. Mogelijk is er te Arnhem in 1406 door ambachtsgilden een - mislukte - poging gedaan invloed te verwerven op het beheer van de stadsfinanciën¹⁸. Met het oog op het voorgaande is er alle reden dit aspect van het stedelijk rekeningwezen toch nog eens in een bredere geografische context aan een nader onderzoek te onderwerpen.

15 Vgl. het hoofdstuk 'Soziale Konflikte und schriftliche Rechnungslegung' bij Becker, 'Beiträge', pp. 131-147.

16 R. Van Schaik, 'Zutphens geschiedenis: van de elfde tot het einde van de zestiende eeuw'. In : W.Th.M. Frijhoff e.a. ed., *Geschiedenis van Zutphen*. Zutphen, 1989, pp. 48-83, aldaar 73-79.

17 R.M.J. Meens, H.J.M. Trines en J.J.M. de Veer, 'Het stadsbestuur, oorsprong en taak tot 1591'. In : *Het Stadhuis van Nijmegen*. Catalogi van het kunstbezit van de Gemeente Nijmegen 4. Nijmegen, 1982, 7-13, aldaar 12-13.

18 L. De Leeuw, 'De vroegste stadsrekeningen van Arnhem (1353-1417). Een bronnenkritische beschouwing, op basis van de stedelijke inkomsten'. In : *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre* 74, 1983, pp. 50-72, aldaar 55.

3. De rol van de taal

Interessant is het niet alleen te constateren, dat er al naar gelang plaats op een verschillend moment een overgang van het traditionele Latijn naar de volkstaal plaatsvindt, maar vooral te onderzoeken onder welke omstandigheden en om welke redenen zulks is geschied. Ook wat dit betreft loopt Engeland weer voorop, aangezien daar het Frans na de Normandische verovering van 1066 in de administratie als taal van de feodale elite naast het Latijn tijdens de dertiende eeuw overduidelijk op de terugtocht is om ruim baan te geven aan het Engels.

In de Brugse financiële administratie duurt het echter tot 1302, de eerste rekening in het nu gepresenteerde tweede deel van de stadsrekeningen, vooraleer het Nederlands of Diets definitief en consequent doorbreekt. De rekeningen van 1281/82-1298/99 waren nog volledig in het Latijn, ook al blijkt uit de veelal fragmentarisch overgeleverde onderliggende financiële bescheiden dat verschillende talen door de schrijvers door elkaar werden gebruikt. Zo zijn allerlei aantekeningen in het inschrijvingsregister van schuld- en rentebrieven over de jaren 1294-1301 door elkaar in het Latijn en het Frans geschreven en bevat de kladrekening van uitgaven uit het boekjaar 1300/01 zowel posten in het Latijn als in het Nederlands¹⁹. Ook is dat het geval in het door De Leeuw en Geirnaert in 1989 uitgegeven fragment van een tot dan onbekende zettingslijst voor een verplichte lening uit 1296, hoewel ik me niet aan de indruk kan onttrekken, dat toch nog naarstig wordt geprobeerd het Latijn de voertaal te laten zijn²⁰. De definitieve omschakeling naar het Nederlands in 1302 wordt in verband gebracht met de Brugse Metten, toen gewapenderhand door de Bruggelingen onder aanvoering van Pieter de Coninck aan de Franse bezetting van het graafschap Vlaanderen, dat in 1299 bij het Franse kroondomein was gevoegd, een einde werd gemaakt. De slag bij Kortrijk, waarbij het Franse ridderleger in het stof moest bijten tegen het Vlaamse voetvolk, heeft de stoot gegeven tot invoering van meer 'democratische' besturen in de steden aldaar: het traditionele patriciaat moest het economische en politieke belang van vooral de ambachtsgilden erkennen.

19 Een en ander werd reeds onder vergelijking met de veranderingen in Ieper, waar tussen 1325 en 1328 van het Latijn naar het Frans werd overgeschakeld, en Gent, waar de volkstaal al in 1280 werd gebezigd, geconstateerd door Prevenier, 'Quelques aspects', p. 136.

20 L. De Leeuw en N. Geirnaert, 'Een fragment van een onbekende zettingslijst voor een verplichte lening te Brugge uit 1296'. In : *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 155, 1989, pp. 25-47.

Opmerkelijkerwijze zijn de oudste Dordtse rekeningen al direct in het Nederlands. Dat is niet alleen opmerkelijk, omdat ze hoogstwaarschijnlijk ook daadwerkelijk de oudste zijn en er dus geen vóórstadium is (al of niet in het Latijn), maar ook omdat elders in de Nederlanden de overgang naar de volkstaal later plaatsvindt, in tal van Oost- en Middennederlandse steden zelfs aanmerkelijk later. In Deventer vindt de omschakeling van Latijn naar volkstaal plaats in 1361, opmerkelijkerwijs echter drie jaar voordat het eerste bewijs van deelname van de meente aan de schepenkeuze te vinden is²¹. Niettemin kan natuurlijk een en ander wel degelijk met elkaar te maken hebben. De vroegste, alleen in een zeventiende-eeuws extract overgeleverde rekening van Zutphen uit 1364 en de oudst bewaarde rekening van Culemborg van 1373 zijn al in het Nederlands. De stad Arnhem, met rekeningen vanaf 1353, gaat in 1377 over op de volkstaal, Venlo tussen 1379 en 1384. De oudst bewaarde rekeningen van Geldern uit 1386 en van Doesburg uit 1389 zijn al meteen in het Nederlands²². In Nijmegen is de vroegste, bewaard gebleven rekening van 1382 nog in het Latijn, de eerstvolgende van 1414 (de Nijmeegse serie is zeer lacuneus) in het Nederlands, maar het sterke vermoeden bestaat, dat een verloren gegane rekening van 1389 reeds in de volkstaal was gesteld²³. De omschakeling lijkt zich derhalve voor te doen in de tweede helft van de veertiende eeuw, vooral in het laatste kwart daarvan. In steden in het aangrenzende Nederrijng gebied valt hetzelfde te constateren: in Wezel, met reke-

21 G.M. De Meyer, 'Latijn en volkstaal, schrijftaal en spreektaal in niet literaire teksten'. In: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 89, 1974, pp. 1-15, aldaar 3, 8. De nadrukkelijke koppeling aan het optreden van de meente bij Schneider, *Deventer*, pp. 30-31 en Idem, 'Do die Ghemyente', p. 24 roept overigens wel enige vraagtekens op.

22 Voorbeelden genoemd bij W. Kuppers ed., *Die Stadtrechnungen von Geldern (1386-1423). Einführung, Textausgabe, Register*. Geldrisches Archiv 2. Geldern, 1993, pp. 67-68. Soms wordt voor de datering van de oudst bewaarde stadsrekening van Doesburg helaas nog verwezen naar A.J. Van de Ven en L.S. Meihuizen ed., 'De oudste stadsrekening van Doesburg (1373/74)'. In: *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre* 46, 1943, pp. 103-135. Aldus nog Schneider, *Deventer*, p. 26. Op overtuigende gronden heeft W. Zondervan, 'De datering van de oudste stadsrekening van Doesburg'. In: *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre* 60, 1961, pp. 117-126 aangetoond, dat de rekening uit het jaar 1389/90 stamt. Overigens kunnen zijn argumenten nog met andere worden aangevuld op grond van een vergelijking met rekeningposten in de gelijktijdige rekeningen van Arnhem en Geldern, alsmede van de dan geldende koers van de gulden.

23 B. Thissen, 'Gelderse stadsrekeningen in het hertogelijk archief. Notitie over de herkomst van de oudste rekeningen van de stad Nijmegen'. In: *Nijmeegs Oponthoud. Een bundel aangeboden aan Piet Leupen*. Nijmegen, 1984, pp. 81-94, aldaar 82-83. Overigens heeft Thissen in deze studie ook aangetoond, dat er een rekening over het jaar 1372/73 (in het Latijn) moet zijn geweest, maar ook die is verloren gegaan.

ningen vanaf 1349, en Duisburg vindt de overgang in 1377 plaats. De grote uitzondering vormt Keulen, dat pas in 1417 het Latijn als taal voor het eigen huishoudboekje afzweert, overigens op een moment dat tot een verdergaande decentralisatie van het kasbeheer wordt besloten²⁴. Al met al moet worden geconcludeerd, dat het dus niet zo maar een kwestie van 'mode' kan zijn. Eerder lijkt het taalgebruik te maken te hebben met de lokale institutionele evolutie, de samenstelling van het stadsbestuur, het al of niet voortbestaan van het 'incrowd'-karakter van een tamelijk gesloten patricisch regime, dat er geen behoefte aan had het hele financiële huishouden als het ware op straat te gooien of nog niet door pressie van belangengroepen, zoals ambachtsgilden (vertegenwoordigd in de zogeheten *meente*), genoodzaakt was publiekelijk verantwoording af te leggen over het financiële reilen en zeilen.

Er kan nog een andere factor een (bijkomende?) in het spel geweest zijn. Lange tijd heeft de clerus het monopolie gehad in het schrijven, zowel in vorstelijke kanselarijen en rekenkamers als in stedelijke schrijfkamers. Een directe relatie tussen de overgang van Latijn naar volkstaal en vervanging van geestelijke door wereldlijke schrijvers is evenwel niet te leggen. Toch is voor Nijmegen bij voorbeeld wel het vermoeden geuit, dat de vervanging van een geestelijke door een wereldlijke stadsschrijver in 1382/83 ertoe geleid heeft dat het Latijn als taal van de rekening over boord werd gezet²⁵. Ik heb daar zo mijn twijfels bij. In een Oostnederlands stadje als Doesburg, waar in het eerste decennium van de vijftiende eeuw geestelijken, zoals Gerard Pannart (die in 1405 voortijdig vertrok om in te treden in het kartuizerklooster Monnikhuizen bij Arnhem) en zijn opvolger Deric van Ubel, als stadsklerk (*secretarius, notarius of scriver*) werkzaam waren, zijn de rekeningen op dat moment al geruime tijd in het Nederlands²⁶. Ook in sommige andere Gelderse steden, zoals Erkelenz, waar van 1379 tot 1427 de priester Goessen Sasse zonder onderbreking secretaris was, zullen de rekeningen, die ons helaas niet zijn overgeleverd, conform de situatie in omliggende steden vermoedelijk ook al in het Nederlands opgesteld zijn geweest²⁷.

24 Koppers, *Die Stadtrechnungen*, p. 68. Zie met betrekking tot de decentralisatie van het kasbeheer in Keulen Isenmann, *Die deutsche Stadt*, p. 179.

25 Thissen, 'Gelderse stadsrekeningen', p. 83.

26 Gemeentearchief Doesburg, Oud-Archief Doesburg inv.nr. 845, fol. 1. Deze opvolging is overigens in het Latijn in de rekening aangetekend!

27 G. Eckertz, 'Die Chronik der Stadt Erkelenz'. In: *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* 5, 1857, pp. 3-72, aldaar 45. De oudst bewaarde (slechts in een modern afschrift overgeleverde) rekening is die van 1491, vgl. K. Flink, *Stadtwerdung und Wirtschaftskräfte in Erkelenz*. Schriftenreihe der Stadt Erkelenz 2, Köln/Bonn, 1976, pp. 11-12.

Niettemin blijft natuurlijk staan, dat stedelijke reglementen voorschreven, dat de stadsschrijver 'der latinschen spraech erfarn' diende te zijn²⁸. Er waren immers genoeg andere documenten die wèl in het Latijn geschreven moesten worden!

Gezien het voorafgaande is er zeker geen eensluidend antwoord te vinden op de vraag naar de aanleiding tot de overgang van Latijn naar volkstaal. Evenals bij de totstandkoming van extern te verantwoordende financiële administratie, ligt het primaat vermoedelijk toch bij een nieuwe, een uitgebreidere vorm van publieke verantwoording, nu tegenover groepen uit de burgerij die het Latijn nog minder machtig waren dan degenen die eerder een publieke verantwoording hadden weten te bewerkstelligen. De omschakeling van Latijn naar volkstaal kan in die zin een nieuwe fase markeren in de verantwoording van overheidshandelen. Los van de vraag of een stadsschrijver van geestelijke of wereldlijke huize is, kan ook het aantreden van een nieuwe schrijver een rol hebben gespeeld bij - wat ik dan maar kortweg noem - de implementatie van zo'n nieuwe fase. Dat laatste geeft trouwens aan, dat in het onderzoek naar de stedelijke administratie ook andere bronnen dan alleen stadsrekeningen betrokken dienen te worden. Ik denk daarbij onder andere aan oorkonden die in steden zijn geconcipieerd of opgesteld, en aan stedelijke keurboeken.

4. De rolvorm

Het gebruik van uit aaneengenaaide stroken perkament bestaande rollen, dat we tegenkomen bij enkele van de oudste stadsrekeningen, zoals die van Brugge (1281/82), Dordrecht (1283-1287) en Shrewsbury (1256-), bij de oudste optekeningen van leden van koopliedengilden (Leicester, Shrewsbury, Keulen, Deventer) en soms ook bij rekeningen uit vorstelijke en kerkelijke administraties (onder andere de veertiende-eeuwse tijnrollen van de Gelderse graven of de tijnrollen van het Utrechtse kapittel van Oudmunster uit de late dertiende eeuw), was al in de Oudheid gekend (men denke aan de beroemde Dode Zeerollen, maar het verschijnsel was in de Grieks-Romeinse wereld wijd verspreid). In de vroege middeleeuwen werd de rol ook gebruikt door de boodschappers die door kloosters werden uitgezonden om het overlijden van dierbaren (medekloos-

²⁸ Voorbeeld bekend uit Erkelenz: J. Maeckl, 'Das Erkelenzer Stadtrecht'. In : *Bijdragen en Mededelingen van de Vereeniging Gebr* 8, 1905, pp. 319-446, aldaar 384.

²⁹ Clanchy, *From Memory*, pp. 135-144, vooral 139-140.

terlingen of begunstigers) elders bekend te maken om dezen aan te bevelen in hun gebedsgedachtenis (de zgn. *obituarium*). Aangenomen wordt, dat het gebruik van de rolvorm (*de rotulus*) in de administratie via de Arabieren vanuit het Oosten in het Westen geïntroduceerd is³⁰.

De rol, die geruime tijd de meest gangbare vorm van vroege administratie was en in Engeland in tegenstelling tot elders in Europa een zeer lang leven heeft gekend, had voor- en nadelen. Aan elkaar genaaide stroken perkament hadden een korte termijn-voordeel: schrijvers konden onafhankelijk van elkaar en tegelijkertijd hun deel van de administratie optekenen en die delen konden dan vervolgens in de juiste volgorde aaneengenaaid worden. Zo nodig konden ze ook weer uit elkaar worden gehaald, zoals de onderzoekers van de Dordtse rollen nog onlangs hebben geconstateerd³⁰. De boekvorm noopte tot het beschrijven van materiaal dat vooraf uit grote vellen in katervorm was gevouwen en opengesneden, en tot langer doorschrijven door de klerk. Daarbij maakte het weinig uit of deze boekvorm nu gehanteerd werd bij het voorhanden zijn van perkament, dat in Vlaanderen tijdens de veertiende eeuw nog algemeen werd gebruikt als beschrijfmateriaal om pas in de vijftiende eeuw door papier te worden verdrongen, of van papier, dat in Holland en in de meeste IJsselsteden vanaf ongeveer het midden van de veertiende eeuw het perkament heeft verdrongen. Deventer vormt in dit opzicht overigens een uitzondering, aangezien de stadsrekeningen daar tot ver in de vijftiende eeuw op perkament geschreven bleven. Vooralsnog ben ik geneigd voor deze gewoonte in deze oude en belangrijke Hanzestad statusoverwegingen een grote rol toe te bedenken. Zoals ik reeds aangaf, is de oudste overgebleven, complete stadsrekening van Brugge over de periode van 15 oktober 1281 tot en met 14 oktober 1282 nog in rolvorm opgetekend. Aangezien we weten dat deze rekening zonder twijfel niet de oudste is en diverse voorgangers gekend zal hebben, mogen we aannemen dat ook voordien de rolvorm is gebruikt. De eerstvolgende netrekening, die van 1283/84 dateert, en alle daarop volgende rekeningen zijn evenwel in boek- of registervorm opgetekend. De kladrekeningen en particuliere rekeningen, die in het eerste deel van de uitgave van dr. Wyffels zijn opgenomen, zijn echter ook weer in rolvorm³¹.

30 Burgers en Dijkhof, *Oudste stadsrekeningen Dordrecht*, pp. xlviii-xlix.

31 In Gent is de rekening van 1319/20 de laatste in rolvorm, de Antwerpse rekening van 1324/25 ook nog. De kleine steden tonen zich over het algemeen het meest behoudend: daar wordt de rol pas in het laatste kwart van de veertiende of het begin van de vijftiende eeuw afgedankt. De laattijdige omschakeling van rol naar register in grote steden als Ieper (na 1403) en Brussel (na 1405) is tamelijk uit-

De Dordtse rekeningen van 1283-1287 zijn in hun geheel in één rol van liefst 72 aan elkaar genaaide stroken perkament opgenomen. Alle latere rekeningen zijn in boekvorm overgeleverd. De stadsrekeningen in Deventer zijn vanaf den beginne in boekvorm. Klaarblijkelijk was daar het stadium van roloptekeningen reeds achter de rug. Klad- en deelrekeningen zijn eveneens in registervorm overgeleverd. De meesters van handwerkslieden die in stadsdienst waren tewerk gesteld, blijken volgens de rekening van 1362 overigens slechts zelden in staat hun boekhouding in schriftelijke vorm over te leveren; het merendeel verkiest te rekenen met de *stock*, hetgeen betekent dat men, evenals dat bij herbergiers bij voorbeeld het geval was, de kerfstok gebruikte om de verrichtingen bij te houden; vervolgens werd deze informatie op wastafeltjes overgebracht en dan was het aan meer professionele krachten om daaraan in een register een officiële administratieve vorm te geven³².

5. Verantwoording tegenover de landsheer

Vrij algemeen werd er in de literatuur over stadsrekeningen - althans waar het Vlaanderen en Brabant aangaat - vanuit gegaan dat de jaarlijkse rekening ter goedkeuring moest worden voorgelegd aan de landsheer of de stadsheer³³. In principe zou men dus van elke rekening twee of meer exemplaren kunnen verwachten. Dat is echter vanwege de soms zeer negatieve bewaarcondities in het verleden vaak niet het geval. Wel is het een feit dat in de praktijk meer dan één exemplaar werd vervaardigd. Daarbij was dan steeds een exemplaar bestemd voor de stadsmagistraat (of de rentmeesters, trossiers) zelf en - zo wordt vrij algemeen aangenomen - een voor de door de vorst aangestelde commissarissen belast met de controle over de stadsfinanciën.

Toch moet op grond van diverse lokale studies duidelijk gesteld worden dat deze aanname, die voortkomt uit lezing van instructies die o.a. uit de Franse context bekend zijn, niet te zeer veralgemeend

zonderlijk. Vgl. Prevenier, 'Quelques aspects', pp. 136-137; voor Antwerpen F. Blockmans, 'Le contrôle par le Prince des comptes urbains en Flandre et en Brabant au Moyen âge'. In : *Finances et comptabilité* (als noot 8), pp. 287; voor Brussel C. Dickstein-Bernard, *La gestion financière d'une capitale à ses débuts: Bruxelles, 1334-1467*. Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles 54. Bruxelles, 1977, pp. 359-361.

³² Schneider, *Deventer*, pp. 31-32.

³³ Blockmans, 'Le contrôle', pp. 287-330 en Prevenier, 'Quelques aspects', pp. 118-136.

mag worden en in beginsel alleen op Vlaanderen mag worden toegepast. Sommige steden hebben zich kortstondig, andere langdurig en met succes kunnen te weer stellen tegen vorstelijke bemoeienis met de stadsfinanciën. Gedurende de hele veertiende eeuw heeft althans de stad Gent zich met succes kunnen onttrekken aan grafelijke controle³⁴. Wat Brabant betreft is het eerder uitzonderlijk, dat er vorstelijke controle plaatshad. Voor Brussel wordt aangenomen, dat men daar niet gewoon was de jaarlijkse rekeningen ter controle voor te leggen, zoals klaarblijkelijk in Antwerpen en Mechelen gebruikelijk was³⁵. De situatie, zoals die in 's-Hertogenbosch in ieder geval vanaf 1399 gold, oogt op het eerste gezicht enigszins hybride, omdat de hertogin van Brabant de stad had verplicht tot de vervaardiging van vier exemplaren van de stadsrekening. Eén was bedoeld voor de magistraat, één voor de raad, één voor de dekens van de ambachtsgilden en één voor de ontvangers zelf. Aangezien de magistraat al in 1388 het recht had gekregen deze ontvangers, die voordien door de hertog op zijn voordracht werden benoemd, rechtstreeks te benoemen en een vertegenwoordiger van de hertog alleen hun inzwering verzorgde, is daar van directe landsheerlijke bemoeienis in feite geen sprake³⁶. Voor Leuven is aangetoond, dat vorstelijke controle er pas geëffectueerd werd op het moment dat het autonome financiële beheer was uitgemond in een algeheel debacle. Vanaf circa 1490 is er intensieve landsheerlijke interventie in het stedelijke financieuzen te constateren³⁷.

In de Hollandse steden is een dergelijke tussenkomst tot nu toe niet vastgesteld. Wat Dordrecht betreft is er bij voorbeeld van een vorstelijke controle - in weerwil van de rechtstreekse bemoeienis die de graaf had met de samenstelling van het stadsbestuur - geen spoor. Datzelfde geldt voor een andere, op dit punt goed onderzochte stad als Leiden; zelfs tijdens de Bourgondische tijd is er geen teken van³⁸. Maar ook in de Stichtse en Gelderse steden was zo'n veronderstelde landsheerlijke controle onbekend en bleef de financiële verantwoor-

34 M. Boone, *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming 1384-1453*. Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent XV. Gent, 1990, p. 32-35.

35 Dickstein-Bernard, *La gestion financière*, pp. 349-351.

36 Dickstein-Bernard, *La gestion financière*, pp. 234, 355-356.

37 R. Van Uytven, *Stadsfinanciën en stadseconomie te Leuven van de 12e tot het einde der 16e eeuw*. Brussel, 1961, pp. 15-31. Zie voor de hier niet besproken kleine Brabantse steden J.-P. Peeters, *De financiën van de kleine en secundaire steden in Brabant van de 12de tot het midden van de 16de eeuw: het voorbeeld van Diest, Nijvel, Tienen, Zoutleeuw, Vilvoorde, Aarschot, Zichem, Geldenaken, Halen, Hannuit, Landen en Gemboers*. 3 dln., Brussel, 1980, pp. 470-529, vooral 500 e.v.

38 J.W. Marsilje, *Het financiële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode ± 1390-1477*. Hilversum, 1985, pp. 128-129.

ding een zuiver intern-stedelijke aangelegenheid. Rechtstreekse indicaties van zulke *interne* controles zijn echter helaas hoogst zelden overgeleverd. Betrekkelijk uitzonderlijk zijn dan ook de zogeheten wrakingen, die we kennen uit verschillende vijftiende-eeuwse stadsrekeningen van de Maasstad Grave, een tijdelijk (1400-1481) tot het hertogdom Gelre behorende stad. Zo'n *wrakinge* was in wezen een soort afhoringsprotocol, waarin de raad in de door de burgemeesters voorgelegde rekening geconstateerde onvolkomenheden of onrechtmatigheden nauwkeurig liet vastleggen en daaraan dwingende aanbevelingen tot verbetering verbond³⁹.

De conclusie moet derhalve luiden, dat - voor zover de krachtens gewoonterecht gegroeide of op officiële privileges gebaseerde stedelijke autonomie voor enig landsheerlijk ingrijpen al geen hinderpaal vormde - het toch in ieder geval een kwestie van feitelijke politieke machtsverhoudingen was of een landsheer zich daadwerkelijk met de gang van zaken op dit punt kon bemoeien.

Wél moeten er vrij algemeen verschillende exemplaren van de jaarrekeningen vervaardigd zijn, maar die waren vrijwel altijd voor andere doeleinden dan vorstelijke controle bestemd. Te noemen is hier de situatie in Doesburg, waar drie exemplaren moesten worden opgemaakt: één voor de *statkyste* (het archiefexemplaar), één voor de *kerckekyste* ten behoeve van de burgerij en één voor de burgemeesters en *meentsknappen* als rekenplichtige functionarissen. In Zutphen plachten er in elk geval twee bewaard te worden, één voor de kerkmeesters van de St.-Walburgskerk, die immers bij de afhorning van stadsrekeningen betrokken waren en vermoedelijk juist als in Doesburg ten behoeve van de burgerij optraden, en één voor het stadsarchief. In Nijmegen moeten er eveneens minimaal twee zijn geweest, waarschijnlijk zelfs drie vanaf het moment dat de meesters van het Sinter-Claesgilde als vertegenwoordigers van de burgerij bemoeienis kregen met het toezicht op het financieel beheer (1425). Elders valt een vergelijkbare situatie te constateren, in die zin dat de kerkmeesters borg stonden voor bewaring ten behoeve van de burgerij. Veelvuldig kwam het echter ook voor, dat juist het archiefexemplaar in de parochiekerk werd bewaard, zoals ook de charterkist daar in veel gevallen een veilige standplaats had. In Grave werd aldus naar alle waarschijnlijkheid het archiefexemplaar gedeponeerd in een kist 'baven opt wolfsel' van de Heilig Grafkapel in de

39 Gemeentearchief Grave, Oud-archief Grave zonder inv.nr.: stadsrekeningen 1421-1500. De rekeningen zijn in een drietal banden bijeengebracht (1: 1421-1449, 2: 1450-1482, 3: 1485-1500). Dergelijke *wrakingen* zijn onder meer bekend uit de jaren 1438, 1443, 1497 en 1500.

St.-Elisabethskerk, waar ook de 'statbrieven ende privilegien' werden bewaard. In Geldern berustte steeds één exemplaar in de Carmelietenkerk, de plaatselijke parochiekerk⁴⁰.

Gent is hiervóór reeds genoemd. In Gent is althans uit de vijftiende eeuw bekend dat de rekening jaarlijks in drievoud werd opgemaakt. Boone heeft in 1990 aangenomen dat dit te maken had met de drie leden waaruit het stadsbestuur was samengesteld: poorterij, kleine neringen en weverij⁴¹. Wie dan verantwoordelijk was voor de archivering blijft onduidelijk. Mij doet het in elk geval veronderstellen dat er zeker vier exemplaren moeten zijn geweest of dat - indien het er inderdaad maar drie waren - de bestemming anders is geweest.

Toch zijn er wel aanwijzingen voor pogingen vorstelijke controle uit te oefenen. In het hertogdom Gelre is dat bij voorbeeld merkbaar, wanneer de Bourgondische hertog Karel de Stoute het in 1473 gewapenderhand in bezit neemt en de eerste Bourgondische bezetting (1473-1477) een feit is. Naar eigen (Frans) voorbeeld leggen zijn vertegenwoordigers de veroverde steden op hun rekeningen aan hen voor te leggen. De Bourgondische gouverneur Boudewijn van Lannoy kondigt al op 6 februari 1474 aan zelf naar Doesburg te komen om er op de traditionele wisseling van het boekjaar, op St. Petrus ad Cathedram (22 februari), de rekening af te horen. Het is bekend dat de rekeningen van 1473/74 en 1474/75 in het bezit zijn geweest van de gouverneur. Beide rekeningen zijn overigens verloren geraakt en het is niet ondenkbaar dat de vlucht van de Bourgondische ambtenaren vanuit Gelre direct na het bekend worden van de dood van Karel de Stoute op het slagveld bij Nancy hieraan debet is⁴².

Illustratief, maar eigenlijk ook een beetje lachwekkend is het, dat Karel van Egmond, zodra hij zich in 1492 na de beëindiging van de tweede Bourgondische bezetting (1481-1491) daadwerkelijk hertog

40 Voorbeelden genoemd bij Koppers, *Stadtrechnungen*, pp. 46-51. Het feit dat enige Nijmeegse rekeningen uit de periode 1372-1414 zich in het hertogelijke archief moeten hebben bevonden, heeft, zoals Thissen, 'Gelderse stadsrekeningen', pp. 85-91 aannemelijk heeft weten te maken, niets te maken met enigerlei landshereelijke controle, maar met een scheidsrechterlijke uitspraak in een conflict tussen stadsbestuur en bevolking omstreeks 1425. De toenmalige hertog Arnold heeft daarin geen aanleiding gevonden voor het vervolg hertogelijke controle af te dwingen. De bewaarplaats van het Graafse stadsarchief wordt onder meer vermeld in de stadsrekeningen van 1470, 1478 en 1479 (Gemeentearchief Grave, Oud-archief Grave).

41 Boone, *Geld en macht*, p. 12.

42 Gemeente-archief Doesburg, Oud-Archief Doesburg inv.nr. 54 (Briefregist nr. 17). Op de wel bewaard gebleven rekening van 1475/76 (inv.nr. 858) staat aangetekend dat de rekening van het voorgaande boekjaar in het bezit was van de gouverneur te Zutphen.

van Gelre mag noemen, het Bourgondisch voorbeeld probeert te kopiëren door het *stedeke* van Gendt (Over-Betuwe) in 1493 op te leggen een afschrift van zijn stadsrekeningen te deponeren in de hertogelijke kanselarij⁴³. Gendt was wat dit betreft een gewillig slachtoffer; in wezen was het niet meer dan een dorp met relictien van een oude, maar reeds lang verloren gegane stadstatus. Deze maatregel staat evenwel geheel op zichzelf en is als zodanig een unicum zonder ingrijpende gevolgen te noemen. Klaarblijkelijk heeft de hertog het niet aangedurfd steden met meer macht en traditie aan te pakken. Hij was al te zeer aangewezen op medewerking van de Gelderse steden om zich dergelijke maatregelen op grotere schaal te kunnen permitteren. Ook hier zien we dus weer dat deponering van stedelijke rekeningen in de hertogelijke kanselarij sterk afhankelijk was van de heersende 'balance of power'.

Besluit

Het fenomeen stadsrekeningen is eerst en vooral te situeren in een proces van institutionalisering en schaalvergroting, mede een gevolg van economische verandering en ontwikkeling. Voor ons krijgt dat een zichtbare vorm dank zij het proces van verschriftelijking. Die verschriftelijking heeft niet enkel met de toenemende complexiteit van het financiële reilen en zeilen te maken, maar ook en vooral met de noodzaak dat de betrekkelijk gesloten politieke elite zich in toenemende mate voor haar handelen dient te verantwoorden tegenover steeds wijder kringen van belanghebbenden. In dit proces zijn enkele fasen onderscheiden. Van een verantwoorden van de boekhouding ten overstaan van de collega's in het stadsbestuur, eerst mondeling en vervolgens schriftelijk, wordt overgeschakeld naar een publieke schriftelijke verantwoording, hetzij onder druk van het vorstelijk gezag hetzij op aandringen van tot dan buitengesloten groepen uit de bevolking of een combinatie van de twee. In een volgend stadium verwerven dergelijke pressiegroepen via hun vertegenwoordigers een formele status in de procedure van afhoring en controle. In een aantal gevallen lijkt de omschakeling van Latijn naar volkstaal daarbij een rol te spelen, maar zij behoeft op zich genomen niet van doorslaggevende betekenis te zijn. De sociaal-politieke samenstelling van de lokale bevolking en de feitelijke krachtsverhoudingen tussen stad en vorst zijn daarbij van wezenlijk belang. Dit proces nu doet

43 NN, 'Hervormingen in het rechterlijk en financieel bestel van Gendt (O.B.)'. In: *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gebre* 67, 1973, p. 58.

zich overal in Europa voor, maar het moment waarop, het tempo waarin en de vorm ervan verschilt van plaats tot plaats en van regio tot regio sterk, al naargelang de economische, institutionele en administratief-technische ontwikkeling.